

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІРМЕНСЬКОГО ЗБРОЯРСТВА В УКРАЇНІ

Мета роботи. Головним завданням статті було показати специфіку історичного розвитку в Україні одного з основних видів художніх ремесел вірмен – зброярства та проаналізувати проблеми наукового дослідження даної теми. Особливу увагу приділено питанням атрибуції зброї вірменських майстрів. **Методологія** дослідження включає використання методів історичного аналізу та синтезу, а також методу інтерпретації. **Наукова новизна** полягає в обґрунтованій постановці проблеми вивчення специфіки вірменського зброярства в Україні як оригінального феномена та виокремленні основних проблем у цій сфері. **Висновки.** Проблеми дослідження пов'язані з історичною долею вірмен, більшість яких жила і працювала в діаспорі, тоді як зброю найчастіше атрибуують за країною виготовлення. Тому з історичних документів відомо багато імен вірменських зброярів, однак не відомими залишаються атрибутовані взірці їхньої роботи, а відтак – характерні стильові особливості певного майстра.

Ключові слова: атрибуція, вірмени, зброя, зброяр, клеймо, меч, порохівниця, рушниця.

Гаюк Ирина Яковлевна, кандидат философских наук, доцент кафедры менеджмента искусства Львовской национальной академии искусств

Исторические особенности развития армянского оружейного дела в Украине

Цель работы. Главная задача статьи – показать специфику исторического развития в Украине одного из основных видов художественных ремесел армян – оружейного дела и проанализировать проблемы научного изучения данной темы. Особое внимание уделено вопросам атрибуции оружия армянских мастеров. **Методология** исследования включает использование методов исторического анализа и синтеза, а также метода интерпретации. **Научная новизна** состоит в обосновании необходимости изучения специфики армянского оружейного дела в Украине как оригинального феномена и определении основных проблем в данной области. **Выводы.** Проблемы исследования в этой сфере связаны с историческими судьбами армян, большая часть которых жила и работала в диаспоре, тогда как оружие, как правило, атрибутируют по стране изготовления. Поэтому из исторических документов известны имена многих армянских оружейников, однако неизвестны атрибутированные образцы их работы, следовательно – характерные стилевые особенности конкретного мастера.

Ключевые слова: армяне, атрибуция, клеймо, меч, пороховница, оружие, оружейник, ружье.

Hayuk Iryna, PhD, Associate Professor of art management department of Lviv National Academy of Arts

Historical features of the development of Armenian arms manufacturing in Ukraine

The purpose of the research. The main task of the article is to show the specificity of historical development of one of the principal types of art crafts of Armenians in Ukraine – arms manufacturing and to study problems of scientific research of this subject. The special attention is given to the questions of attribution of the weapon made by Armenian craftsmen. **The methodology of research** includes methods of historical analysis and synthesis and also a method of interpretation. **Scientific novelty** of the research consists in substantiation of necessity to study the problem of the specificity of the Armenian arms manufacturing in Ukraine as an original phenomenon. **Conclusions.** Problems in this sphere are connected with historical destiny of Armenians. Most of Armenian artisans lived and worked in Diaspora, at the same time weapons are usually attributed to the country of their manufacture. Therefore, names of many Armenian armourers are known from historical documents, but the concrete samples of their work are unknown, and as a result, characteristic style features of the work of a concrete master are also unknown.

Keywords: Armenians, attribution, firearm mark, gunsmith, powder flask, sword, weapon, gun.

Актуальність теми дослідження. Виробництво зброї віддавна належало до провідних напрямів вірменського виробничої та художньої діяльності. Проте на сьогодні цілісне наукове дослідження як історії вірменських зброярень в Україні, так і прикладної специфіки зброї виробництва вірменських майстрів відсутнє. Такий стан речей став, в свою чергу, причиною відсутності ґрунтовних досліджень і кваліфікованої наукової атрибуції експонатів східної зброї в музейних колекціях України. Тому метою дослідження було показати специфіку історичного розвитку в Україні одного з основних видів художніх ремесел вірмен – зброярства та виокремити головні проблеми наукового дослідження даної теми.

Виклад основного матеріалу. Робота з фондами зброї в музеях і паралельне вивчення поодиноких досліджень щодо вірменського зброярства поза межами України засвідчили, що проблема атрибуції зброї вірменських майстрів не лише маловивчена, а й надзвичайно гостра. Обставини, що ускладнюють вивчення, аналогічні з дослідженнями більшості інших груп експонатів вірменської культури. Значна кількість вірменських майстрів жила і працювала в діаспорі, а зброю найчастіше атрибуують за країною виготовлення. Відповідно зброя, атрибутована, зокрема, як турецька, перська чи грузинська, може бути виготовлена вірменськими майстрами й у вірменських зброярнях. Дуже часто місце походження експонату в музейних описах взагалі не конкретизоване, наприклад, «східна зброя».

Тоді як визначення виробів навіть як «кавказьких» надто широке, адже існують чітко визначені різновиди кавказької зброї – черкеська, осетинська, кубачинська, аварська, лакська, грузинська, вірменська тощо. Та й серед закавказької зброї (до якої відноситься, зокрема, вірменська) виділити зброю вірменських виробників часто неможливо, оскільки, на думку провідного фахівця зі зброї народів Кавказу Е.Г. Аствацатурян, зброя, виготовлена вірменськими майстрами (за винятком такої, на якій є клеймо майстра або вірменські написи), мала однакову з грузинськими форму та орнаментику, а написи на ній могли бути грузинською, арабською, турецькою й іншими мовами [1, 10]. І хоча за додатковими ознаками – формою клинка, формою та оздобленням руків'я та піхов – можна встановити місце виготовлення клинка, та часто один майстер, за бажанням замовника, міг виготовляти клинки різної форми.

Після російсько-перських та російсько-турецьких війн першої пол. XIX ст. Кавказ і Закавказзя були включені до складу Російської імперії. Всі закавказькі землі утворили Закавказький край, згодом поділений на Тифліську, Кутаїську, Єриванську, Єлісаветопольську та Шемахінську (з 1859 р. – Бакінську) губернії та Карський округ. Адміністративним центром краю став Тифліс, найбільше на той час місто Закавказзя (в 1848 р. налічував бл. 30 тис. населення, тоді як Єлісаветополь, Ахалцих, Шуша, Єривані – бл. 12 тис., а Нахичевань, Телаві, Баку – лише по 4-7 тис.). У XIX ст. місто було одним з найбільших виробників зброї на Кавказі, однак зброярами тут найчастіше були місцеві вірмени, рідше – грузини. Вірменські майстри працювали в багатьох містах Грузії та Східного Закавказзя. Згідно з архівними даними, в 1842-1917 рр. на Закавказзі з 454 зброярів 237 були вірменами, з 3405 срібляниць – вірмен – 1579 ос. [1, 326- 357].

Слід також враховувати, що точно визначити етнічну приналежність майстрів за прізвищами не завжди можливо: часто прізвища вірменських майстрів записували на російський лад. Так, найвідомішими тифліськими зброярами першої пол. XIX ст. були вірменська родина Єлізарових (Єліарових) та вірменин Йосиф Попов (Осип Папов). Старший син Геурка Єліарова Кахраман був визнаний найкращим зброяром Тифліса в 1828 р. [1, 396]. Написи на виробках вірменських майстрів також могли бути арабською, турецькою, грузинською мовами, навіть мусульманського змісту: наприклад, на шаблі роботи Геурка написано «Работал Кеурк» та «Нема героя, крім Алі, нема меча, крім Зульфакара», на шаблі роботи Епрема Єліарова напис «Епрем Якович Єліароф» зроблено арабськими літерами. «Старовинний тифліський зброяр» вірменин Йосиф Попов, згідно з різними даними, вважався в 30-х роках XIX ст. найкращим майстром зброярної справи, успадкованої в його родині «з часів царів грузинських...» [1, 398-401]. Отже, визначення «зброя тифліських майстрів» зовсім не тотожне терміну «грузинська зброя». За даними Е. Аствацатурян, якщо аналізувати за іменами релігійно-національний склад тифліських зброярів XIX ст., вимальовується така картина: 80 вірмен, 10 грузинів, 9 мусульман-тифлісців, 8 дагестанців, один мусульманин – перс, двоє росіян; у 29 майстрів національність встановити не вдалося, оскільки імена могли належати однаково як грузинам, вірменам та мусульманам. Серед майстрів, які прикрашали зброю (сріблянички), головне місце посідали вірмени та грузини. Загалом аналогічна ситуація була характерна для всього Закавказького краю.

Головною ознакою для виокремлення закавказької вогнепальної зброї стає прикрашання срібних деталей – обоймиць та накладок. Стволи зазвичай виконані зі сталі або букетного дамаску та прикрашені стилізованим рослинним орнаментом. Іноді на них зустрічаються грузинські або вірменські написи. В орнаменті переважають симетричні та несиметричні стебла-в'юнки з листочками, розетками, бутонами, виконані неглибоким гравіруванням та черню. Важливим моментом для визначення закавказької зброї є прикрашання ложа, де широко використовувалася інкрустація з кістяних та перламутрових вставок різноманітної форми – ромбиків, кружочків, ялинок, а також з кружочків, складених з кістяних та рогових трикутників, що часто вживалося у близькосхідній інкрустації, зокрема турецької зброї. Кинджали, рушниці та кремінні пістолети такого типу зберігаються у фондах Національного музею історії України [2, 238-239].

Стосовно вогнепальної зброї для нас цікавішим є інше: в XVI-XVII ст. на Кавказі ця зброя була привозною, і переважали т.зв. «кримські» стволи. В 2-ій пол. XVIII ст. французький консул у Кафі Карл Пейсонель повідомляв, що з Криму до Черкесії через Тамань із 1750 по 1760 р. щорічно ввозилося «1000 ружейних стволів з Бахчисараю». І Джорджадзе пояснював це тим, що завіз зброї, зокрема європейської, йшов через Крим. Однак, на думку Е. Аствацатурян, наявність «кримських» рушниць у всіх народів Північного Кавказу і завіз напівфабрикатів з Бахчисараю свідчать не лише про роль Криму в транзитній торгівлі, а й про самостійне місцеве виробництво [1, 372].

Кримські стволи мають мають восьмигранну або круглу форму, біля казни потовщені до 27-29 см., до дула поступово звужуються до 19-22 см. Круглі стволи мають біля дула невеликі розтруби 2-3 см. Довжина стволів коливається від 95,5 до 119 см, переважає розмір в 112-114 см. Всі стволи мають 7 або 8 гвинтових нарізів. На більшості стволів рушниць по одному клейму, на деяких – по два: одне – на середній грані перед вершиною серед орнаменту п'ятигранної, рідкіше листовидної форми – це ім'я майстра- ствольщика; друге клеймо листовидної форми з написом «імітіхан» (випробувано) вибите на боковій грані біля приціла. Це клеймо широко вживалося в Османській імперії. Е. Аствацатурян зазначає, що «однотипність прикрас та написів, спорідненість датвань та клеймо «імітіхан»... наводять на думку про існування якогось єдиного потужного центру з налагодженим виробництвом... Якщо наше припущення щодо кримського походження стволів справедливе, то таким центром міг би бути Бахчи-

сарай» [1, 76-77]. Окрім цього, згідно зі свідченнями Пейсонеля, з Бахчисарая та Кафи до Черкесії привозили від 2 до 3 тис. сидельних ленчиків, з Карасу (Карасубазара) – 2-3 тис. тебінків, з Бахчисарая та Ахмедшида (Симферополя) – бл. тисячі пар стремен, 3-4 тис. кінних вуздечок, 4 тис. підків, 10 тис. одиниць кримського червоного, жовтого та чорного сап'яну. Француз зазначав, що в Криму чудово виготовляють дуже зручні, гнучкі та дешеві татарські сідла, велику кількість яких щороку вивозять до Черкесії, Молдавії та Валахії [8, 185-187/194]. Сідла такого зразку зберігаються у Львівському історичному музеї. Окрім цього, в його фондах є декілька чепраків, кінських попон та чохла, атрибутованих як східні або турецькі, частина яких може також бути роботою вірменських майстрів [2, 241].

Свідчення Пейсонеля та припущення Е. Аствацатурян підтверджують дослідження кримських вчених. Згідно з даними М. Николаєнко, традиційними центрами кримських ремесел до XIX ст. включно були міста Бахчисарай, Карасубазар, Євпаторія – давні й одні з найбільших осередків вірмен Криму. В 1825 р. таврійський губернатор Д. Нарішкін повідомляв у Санкт-Петербург, що тут є ремісничі майстерні – шкіряні, сидельні та інші. «Значне місце у господарському житті губернії посідала продукція шкіряного та сап'янного виробництва..., якість виробів яких була високою. Особливо цінувався сап'ян...» [7, 63-70]. Тобто, йдеться про промисли, в яких вірмени здавна утримували ключові позиції в різних куточках світу.

П.С. Паллас під час подорожі по Криму в 1793-1794 рр. налічив у Бахчисараї 13 шкіряних мануфактур, а щодо Карасубазара зауважив, що «тут живе багато ремісників та є багато сап'янних та інших шкіряних мануфактур, а також миловарених, свічних та інших, а також майстерень цеглярів, черепичників та інш.». Писав П. Паллас і про зброярів, які виготовляли, окрім холодної зброї («особливої уваги заслуговують шпажні майстри в Бахчисараї»), «дуже високої якості рушниці», які надзвичайно високо цінувалися у всій Оттоманській імперії [7, 63-70].

Існування у Бахчисараї потужного центру з виробництва зброї є цілком ймовірним, як і те, що не останню роль у ньому відігравали вірмени. Зокрема, в рукописі Матенадарану № 8815 (л. 28 зв.) згадується, що в 1-й чверті XVIII ст. зброяром кримського хана Алапат-Гірея був «родич... Тер-Маркоса... непереможний Маркос ага магдесі...» [6, 51]. Однак сьогодні це припущення ґрунтується більше на історичних закономірностях розвитку вірменської культури та на порівняльному аналізі життя вірмен Криму та України загалом, а також на опосередкованих даних, аніж на прямих документальних джерелах та пам'ятках культури.

Зазвичай вірмени були задіяні як у виробництві зброї, так і в торгівлі нею. Сумнівно, щоб активне постачання кримської зброї на Кавказ відбувалося без їхньої участі: В. Мікаелян пише, що вірменські купці Криму підтримували тісні стосунки з Абхазією та Черкесією. З кінця XVIII ст. вірмени Криму та їх співвітчизники з Нор-Нахічевані й Туреччини посідали вагомe місце у торгівлі півострова з районами Азовського басейну, Північного Кавказу та Туреччини. Із 7 торговельних кораблів Євпаторії та Феодосії два належали вірменам, а на інших велику частину також становили вірмени-службовці й купці [6, 163-164]. Феодосійський купець – вірменин Торосов мав у Черкесії своїх торгових агентів. За його офіційним поданням уряд в 1826 р. дозволив феодосійській митниці, до встановлення керченського карантину, безмитно пропускати товари з Черкесії та Абхазії до Криму [3; 6, 164].

Окрім кримського Бахчисарая, потужним центром виробництва зброї в Україні був Львів. На думку знаного у цій області фахівця Б. Мельника, місто було «військово-стратегічною базою, яка постачала озброєння практично для всього східного прикордоння» [5, 67-74]. Виробництво зброї у Львові, як у всіх середньовічних містах, було організоване за цеховою системою. Тут виготовляли всі її види: холодно, вогнепальну, кидальну, захисну [4, 42-48]. Оскільки, на відміну від Західної Європи, у Речі Посполитій зброю могли носити не лише шляхтичі, а й міщани, це суттєво сприяло зростанню попиту на неї.

Вл. Лозинський вважав, що «вірмени Львова в основному на зброї та конях «робили фортуна» [11]. Так, львівський вірменин Кшиштоф Ян Бернатович продав підданцлерові Великого Князівства Литовського Богуславу Служці коней, спорядження та зброї на 32 тис.зл. Окремі розвідки свідчать про існування вірменських зброярень у Львові вже у XV ст. А в XVI–XVII ст. Львів очевидно стає найзначнішим осередком вірменських виробників зброї Західної України. Попри це, як писав на початку XX ст. Р. Менкіцький, від тієї старовинної, дуже виразної та характерної, зброї львівських вірменських майстрів мало що залишилося. Виготовляли вірмени й польську зброю, яка мала відчутні вірменські впливи [14].

Згідно з дослідженнями Б. Мельника шосових (податкових) книг ЦДІА у Львові, в XVI-XVII ст. в місті працювало багато вірменських зброярів: Аракел (Гаракі, † кін.1677 або поч. 1678), вдова лучника Аракела (2-га пол. XVII-поч. XVIII ст.), Балтазар – вірменин, Бедрос, Марк Пірамович, Мартірос (ймовірно, він же Сефер Мартірос, згаданий 1662-66 рр.), Мінас, Гованнес Максютрович, Гованнес Турчин, Сефер, Сеферович, Якуб (2-га пол. XVII ст.), Якуб Кірумович (Керимович, 2-га пол. XVII ст.), Якуб Пірамович Маркевич (кін. XVII-поч. XVIII ст. Мав, окрім того, крамницю східних товарів «Турецький склеп» на пл. Ринок, 39), Ян-стрільник (2-га пол. XVI ст.), Ян (поч. XVIII ст.), Ян Гованнес (поч. XVIII ст.), Ян Самуелович (кін. XVII-поч. XVIII ст.), Яскевич Голуб (торгував дротиками та луками, 2-га пол. XVII ст.), Яскевич Ян (2-га пол. XVII ст.), Ятар-стрільник (поч. XVIII ст., однак, чи вірменин, точно не відомо); майстер Андреас (згадується у 1569 р.; чи був вірменином, напевне сказати не можна, лише зазначено, що він жив біля «вірменської лазні», сучасна вул. Б. Хмельницького, біля залізничного переїзду). І це, (як зазначає Б.Мельник), далеко не вичерпні дані, оскільки й тоді була поширена практи-

ка ухиляння від сплати податків, записувалися лише імена без прізвищ, майстри часто міняли адресу, а без прізвища важко (інколи й неможливо) ідентифікувати особу [5, 67-74].

У XVI-XVII ст. серед зброярів також існувала певна спеціалізація: кушники (виготовляли арбалети), лучники і стрільники, мечники, панцирники, ливарники гармат, порохівники і шихтери (майстри ручної вогнепальної зброї). Лучників у Львові було небагато, наприкінці XVII ст. вони становили один цех із стрільниками та гаптувальниками. Найчисленнішими серед виробників зброї у Львові були мечники. Спершу вони входили до спільного цеху ковалів і слюсарів (до них включали також ножівників, панцирників і самострільників). Лише в 1574-1589 рр. заснували окремих цех, а можливо, й раніше, оскільки ще в 1445 р. за мечниками закріпили окрему оборонну башту. Рівень львівських мечників був дуже високий: мечник будь-якого польського міста вважався фахівцем лише тоді, коли отримував відповідне підтвердження від львівського або краківського цехів [5, 67-74]. Період найбільшого розквіту цеху мечників припадає на 2-гу пол. XVII ст., однак через 100 років, за Австрії, у 1772 р. вони зовсім зникають. З львівських мечників, згідно з шосовими записами, вірменином, ймовірно, був Аслан-мечник, який працював у 1686-1694 рр.

Можливо, в 60-х рр. XVII ст. вірменська зброярня була на пл. Ринок, 38 (т.зв. Вільчковська кам'яниця), оскільки, згідно з шосовими книгами, 5 львівських зброярів-вірмен жили (або працювали) саме тут: Марко Пірамович в 1660 р., Гованнес Турчин – в 1666 р., Мартірос – в 1662-1665 рр., Бедрос – в 1660 р., Кірумович – пізніше, в 1680-х рр.

На сьогоднішній день збереглися лише поодинокі (з атрибутованих) зразки роботи львівських вірменських зброярів, причому, жоден з них не знаходиться в Україні. Залишається й проблема ідентифікації виробів та їх виробників: з документів відомі імена вірменських зброярів, але невідома жодна конкретна річ їхньої роботи, тому визначити характерні стилістичні особливості роботи окремого майстра та встановити ім'я майстра-зброяря конкретного виробу на нинішній день дуже складно. До того ж, майстри не ставили на виробах своїх клейм, не писали імен. Тому і в даному випадку експонати атрибуують за місцем виробництва (аналогічно з Кавказом), наприклад: «виріб львівської вірменської майстерні».

Однак, можна припустити, що шабля, яка нині знаходиться в Народному музеї в Кельцах (Польща) і атрибутована як шабля роботи львівських зброярів-вірмен сер. XVIII ст. (?), може бути виробом Аслана-мечника. На клинку шаблі зображення лева і напис «Аспан» (згідно з описом, та, очевидно, не Аспан, а Аслан, що в перекладі означає лев). Згідно з записами, шабля раніше знаходилася у Вірменському музеї Львова [13, 118, № 147]. Час виготовлення визначено умовно. Тож, якщо Аслан – це ім'я майстра, можна припустити, що йдеться саме про львівського Аслана-мечника, записи про якого є в міських книгах з 1686 по 1694 р. [5, 67-74]. Певні додаткові ознаки також дають можливість припускати вірменське виготовлення зброї. Наприклад, Люція Харевічова згадує, що вірмени часто вставляли в ефес шаблі особисту печатку [10, 20]. Однак сама по собі ця ознака безумовно свідчить лише про вірменського власника зброї, але не про її вірменського виробника [2, 245]. В фондах Національного музею українського народного декоративного мистецтва зберігаються дві порохівниці XVIII ст., зроблені з кістки, прикрашеної різьбленням та інкрустацією сусальним золотом. Аналогічні порохівниці, атрибутовані як виріб львівських вірмен – емігрантів з Персії та Туреччини, представлені у музейній колекції Вавельського королівського палацу [2, 245; 9, 20, іл. № 248].

Ще дві шаблі роботи львівських зброярів-вірмен сер. XVIII ст. знаходяться сьогодні в музеї Чарторийських – № MNK.XIV-61 і № MNK.XIV-63 [13, 120]. Одна з них – це шабля, яку Адам Богданович подарував Тадеушеві Костюшку, про що писав Максимін Ляда Богданович (рукопис). Максимін розповідав, що його дід Адам мав дві однакові коштовні карабелі (криві шаблі), одну з яких він подарував своєму синові Яну (батькові Максиміна), коли віддав малого панові Мурадовичу, а другу – Тадеушу Костюшку, коли той в 1786 р. повернувся з Америки до Польщі.

Шаблі, буздігани роботи вірменських зброярів Львова знаходяться також в Народному музеї Познані, Окружному музеї в Жешуві, Народному музеї Кракова, Народному музеї в Кельцах [13, 113-120]. Ще відомо, що до Великої Вітчизняної війни у львівському Музеї короля Ян III Собеського та в колекції Б. Ожеховича (з 1940 р. – у Львівському історичному музеї) були три вірменські шаблі-ординки XVIII ст., багато оздоблені сріблом, лазуритом, черню, на одній з яких написано вірменською мовою ім'я власника «Арістакес» і поставлена дата «1140» (1691 р.). Ці шаблі були представлені на виставці здобутків вірменської культури у Львові в 1932 р. і, як зазначив Р. Менкіцький, були «єдиними предметами такого роду в Польщі» [12, 8-9]. В 1944 р. німці планували вивезти їх разом з іншими експонатами до Німеччини, однак у Західній Польщі колону розбомбили, і частина експонатів, зокрема, й ці шаблі, зникла.

Відтак, наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні необхідності вивчення специфіки вірменського зброярства в Україні як оригінального феномена та виокремленні основних проблем у цій сфері.

Висновки. Загалом можна констатувати, що фахове дослідження історії та прикладної специфіки вірменського зброярства в Україні знаходиться в зародковому стані, попри те, що історичні свідчення показують важливу роль вірменських майстрів у цій галузі. Проблеми у цій сфері пов'язані з історичною долею вірмен, більшість яких жила і працювала в діаспорі, тоді як зброю найчастіше атрибуують за країною виготовлення.

Література

1. Аствацатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа, изд. 2-е, доп. / Э.Г. Аствацатурян. – СПб: ООО «Издательство «Атлант»», 2004.
2. Гаюк І. Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні / І. Гаюк. – Львів: Афіша, 2012. – Т. I.
3. Манучарян Ш.Г. Сквозь Века / Ш.Г. Манучарян / Народы Крыма Симферополь, 1995.
4. Мельник Б. Львівські зброярі / Б. Мельник / Наукові записки ЛІМ. – Вип. VIII. – Львів, 1999. – С. 42-48.
5. Мельник Б. Львівські зброярі / Б. Мельник / Наукові записки ЛІМ. – 1999. – Вип. IX. Львів, 1999. – 67-74.
6. Микаелян В. История крымских армян / В. Микаелян. – К.: ООО «Энергия плюс», 2004.
7. Николаенко Н.В. Национальные промыслы и ремесла: (Крымские традиции) / Н.В. Николаенко / Сквозь века: Народы Крыма. – Вып.2. – Симферополь, 1996. — С. 63-70.
8. Пейсонель К. Трактат о торговле на Черном море / К. Пейсонель / Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. – Нальчик, 1974.
9. Собрания Вавельского королевского замка. – Варшава: вид-во «Аркада», 1980.
10. Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa / Ł. Charewiczowa. – Lwów, 1925.
11. Łoziński Wł. Prawem i lewem / Wł. Łoziński. – Т.4. – Lwów, 1904.
12. Męnkicki R. Srebra, broń i wyroby metalowe / R. Męnkicki / Posłaniec Św. Grzegorza. – Lwów, 1932. – № 9-11.
13. Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja. – Museum Narodowe w Krakowie. – Kraków, 1999.
14. Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowe. – Lwów, 1932.

References

1. Astvatsaturyan E.G. (2004). The weapon of the people of Caucasus. St. Petersburg: ООО «Izdatelstvo «Atlant»» [in Russian].
2. Hayuk I. (2012). The illustrated encyclopedia of the Armenian culture in Ukraine, (Vol. I.). Lviv: Afisha [in Ukrainian-Russian].
3. Manucharjan Sh.G. (1995). Through the centuries. Narody Kryma. Simferopol [in Russian].
4. Melnik B. (1999). The Lviv's armourers. Naukovi zapysky LIM, (issue VIII), (pp. 42-48). Lviv [in Ukrainian].
5. Melnik B. (1999). The Lviv's armourers. Naukovi zapysky LIM, (issue IX). (pp. 67-74). Lviv [in Ukrainian].
6. Mikaelyan V. (2004). History of the Crimean Armenians. Kyiv: ООО «Energiya plus» [in Russian].
7. Nikolayenko N.V. (1996). National crafts: (the Crimean traditions). Through the centuries. Narody Kryma, (issue 2), (pp. 63-70). Simferopol [in Russian].
8. Pejsonel K. (1974). The treatise about trade on Black sea. The Circassians, Balkars and Karachays in news of European authors of the XIII-XIX centuries. Nalchik [in Russian].
9. Collections of the Wawel' royal castle (1980). Warshawa: Arcada [in Russian].
10. Charewiczowa Ł. (1925). Handel średniowiecznego Lwowa. Lwów [in Polish].
11. Łoziński Wł. (1904). Prawem i lewem, (Vol.4). Lwów, [in Polish].
12. Męnkicki R. (1932). Srebra, broń i wyroby metalowe. Posłaniec Św. Grzegorza (9-11). Lwów [in Polish].
13. Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja (1999). Museum Narodowe w Krakowie. Kraków [in Polish].
14. Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowe (1932). Lwów [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 22.01.2016 р.